

The graphic design features a large blue circle with a white horizontal oval cutout in the center. Inside the white oval is a solid orange vertical oval. The text is centered within the white oval.

Visie en vraagstukken

Een andere leeromgeving voor cultuureducatie

Nieuwe Fundamenten voor Cultuureducatie

'Visie en vraagstukken' is het tweede deel van Nieuwe Fundamenten voor Cultuureducatie. In dit deel vind je een visie op cultuureducatie in de toekomst, inclusief een curriculumopzet.

De *Nieuwe Fundamenten voor Cultuureducatie*, achtergronden en handreiking voor de toekomst bestaat uit drie delen: Beschrijvingen (heden), Visie (toekomst) en Stappenplan (actie).

Inhoud

1	Een andere leeromgeving voor cultuureducatie	5
1.1	Het curriculum	6
1.2	Visie	7
1.3	Leerdoelen	8
1.4	Leerinhoud	9
1.5	Leeractiviteiten	11
1.6	Docentrollen	12
1.7	Bronnen en materialen	13
1.8	Groepsvormen	14
1.9	Leeromgeving	15
1.10	Tijd	15
1.11	Toetsing	17
1.12	Een integrale leeromgeving	18
1.13	Toekomstbeelden	21
	Literatuurlijst	24
	Colofon	27

Een andere leeromgeving voor cultuureducatie

Gelet op het feit dat kunst en cultuur onlosmakelijk onderdeel uitmaken van de samenleving, en dat op verschillende manieren kennis en vaardigheden op dit gebied nodig zijn voor een volwaardige deelname daaraan, is het noodzakelijk dat kinderen en adolescenten hierin een goede ontwikkeling doormaken. Dat betekent dat alle kinderen en jongeren toegang moeten krijgen tot een adequaat aanbod en adequate begeleiding in de cultuureducatie, zowel in de thuissituatie, de directe omgeving als in de kinderopvang en op school. In dit hoofdstuk schetsen we wat naar onze opvatting de ideale infrastructuur voor cultuureducatie en de bijbehorende inhoud is.

Kinderopvang en school spelen een belangrijke rol in de maatschappelijke verantwoordelijkheid voor het volwaardig opgroeien van kinderen tot participerende volwassenen in de eigen samenleving, op het werk en in de maatschappij. Vanuit overheidsbeleid en bijbehorende interventies kan direct invloed uitgeoefend worden op het verloop van de activiteiten op deze plaatsen, zoals bijvoorbeeld bij de herziening van het curriculum of het (financieel) toegankelijk maken van de kinderopvang en de buitenschoolse cultuureducatie. Op de gang van zaken binnen het gezin is veel minder directe invloed uit te oefenen, en is er meer sprake van informeren en stimuleren. Toch moeten ook deze rol en de mogelijkheden daarbinnen goed in ogenschouw genomen worden.

Voor wat de school en kinderopvang betreft beperken we ons hier tot de voorschoolse periode, het funderend onderwijs en de algemene vorming binnen het middelbaar beroepsonderwijs. Daarmee richten we ons ruwweg op de leeftijd van nul tot ongeveer achttien jaar, van geboorte tot ongeveer halverwege de late adolescentie.

1.1 Het curriculum

Wanneer we het hebben over het curriculum op school, dan wordt vaak alleen gedacht aan de vakinhoud. Een curriculum omvat echter meer aspecten, die door Van den Akker (2003) op een overzichtelijke wijze bij elkaar zijn gebracht in een spinnenweb (SLO, 2024). Naast de tien aspecten die in het spinnenweb naar voren komen moeten we ons ook rekenschap geven dat het curriculum op verschillende niveaus bestaat en zijn doorwerking heeft. Op macroniveau hebben we te maken met het nationale onderwijsstelsel, op mesoniveau met de situatie op school, en op microniveau met wat er in de les gebeurt tussen docent en leerling. In Nederland betekent dit dat we op macroniveau te maken hebben met de kerndoelen, op mesoniveau met het schoolbeleidsplan, en op microniveau met het onderwijsplan en/of de methode. Om een andere leeromgeving te kunnen beschrijven zullen we ons soms op alle drie de niveaus moeten begeven, al ligt de nadruk op het macroniveau.

Figuur 1: Curriculumair spinnenweb

De tien elementen van het curriculaire spinnenweb geven een goede houvast om tot een beschrijving te komen van een andere leeromgeving. Hieronder werken we deze nader uit.

1.2 Visie

De visie vormt de kern van het curriculum, en richt zich op de vraag waarom kinderen onderwijs moeten krijgen. Op landelijk niveau is de nadruk in algemene zin al gelegd op de brede ontwikkeling van het kind om later in staat te zijn op een volwaardige manier deel te kunnen nemen aan de samenleving in al haar facetten. Kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming zijn de drie elementen die daarbij benoemd worden (Biesta, 2017b). Toch zijn deze elementen in het onderwijs lang niet in balans en zien we de afgelopen jaren dat er steeds meer nadruk ligt op kwalificatie en wordt er zelfs gesproken over basisvaardigheden (lezen, schrijven, rekenen, burgerschap, digitale geletterdheid) (Wiersma, 2022b) waardoor andere leergebieden als minder belangrijk worden betiteld. Dit versterkt bij sommige scholen het idee dat meer inzet op het gebied van cultuureducatie leidt tot slechtere schoolresultaten, in plaats van dat cultuureducatie versterkend werkt (BBC News, 2018).

De rol en het belang van kunst en cultuur in het leven van het opgroeiende kind tot volwassene mag echter niet onbenut blijven. Kunst- en cultuur en de geschiedenis daarvan leren kinderen niet alleen een breed palet aan emoties en uitdrukkingsmogelijkheden, maar stellen kinderen in staat om zichzelf, hun omgeving, de maatschappij en de wereld te ontdekken en begrijpen. In de huidige (cultureel) diverse wereld en samenleving is het belangrijk dat kinderen zichzelf en hun eigen cultuur leren, maar ook de ander en diens cultuur. Kunst en cultuur hebben, zoals Biesta ook betoogt, unieke existentiële kwaliteiten, zowel wat het omgaan met de wereld om ons heen in materieel en sociaal opzicht betreft, als ook de manier waarop je om kunt gaan met weerstand en deze overwint (Biesta, 2017a, pp. 122-123). Daarmee werk je ook aan de verlangens die iemand heeft ten aanzien van de wereld en het bestaan in die wereld. Dat is niet alleen een intellectuele exercitie, maar vraagt ook om betrokkenheid en inzet met hart en handen: om een dialoog met de wereld.

Op dit moment hangt de mate waarin opgroeiende kinderen de mogelijkheden en kansen krijgen om passend bij hun ontwikkelingsfase gebruik te kunnen maken van kunst en cultuur, en daarvan kunnen profiteren voor hun ontwikkeling, sterk af van de thuissituatie. Pas op vierjarige leeftijd komt daar meer structuur in doordat zij naar school gaan, maar dan is het kind weer afhankelijk van de schoolsituatie. Naarmate een kind ouder wordt komt daar in toenemende mate een afhankelijkheid van de mogelijkheden in de (directe) omgeving bij. Helaas moeten we constateren dat het voor sommige kinderen een opeenstapeling van

schrale voorzieningen is wanneer noch de ouders, noch de kinderopvang, noch de school, noch de omgeving passende en verrijkende mogelijkheden hebben.

Voorzieningen om te kunnen profiteren van kunst en cultuur vanaf de geboorte, zowel vanuit de begeleiding van ouders, de kinderopvang, school en de omgeving moeten in onze visie daarom voorhanden zijn. Er moet sprake zijn van een doorlopende aanpak, passend bij de ontwikkelingsfase van het kind, van nul tot achttien jaar, in samenhang en geïntegreerd, binnen een cultuurrijke omgeving. Alleen op die manier kunnen alle ouders ondersteund worden in het aanbieden van een breed en rijk palet aan kunstzinnige en culturele mogelijkheden.

1.3 Leerdoelen

De leerdoelen beschrijven wat kinderen aangeboden krijgen en wat ze moeten kennen en kunnen. In dat opzicht sluiten we graag aan bij wat er door het Ontwikkelteam Kunst en Cultuur in hun advies uit 2019 in het kader van Curriculum.nu staat aangegeven: In een samenhangend geheel moeten kinderen in staat gesteld worden om hun artistiek-creatief vermogen te ontwikkelen, kunst en cultuur te leren maken, te leren meemaken en betekenis te leren geven aan zowel het maken als het meemaken.

Het artistiek vermogen richt zich op de verbeelding of verklanking van ervaringen, gevoelens, gedachten en ideeën in een kunstzinnige uiting, waarbij gebruik wordt gemaakt van bijpassende technieken en artistieke vaardigheden. Het creatief vermogen verwijst naar een iteratief proces waarin kinderen leren om creatieve maak- en denkstrategieën die kenmerkend zijn voor kunst en cultuur toe te passen. Daarbij moet bijvoorbeeld gedacht worden aan divergeren en convergeren, spelen, fantaseren, inleven, experimenteren. In dit proces krijgen kinderen te maken met leren doorzetten en lef te tonen, te falen en daarmee om te gaan, ongemak te voelen maar ook om successen te vieren.

1.4 Leerinhoud

De leerinhoud wordt in grote lijnen omschreven door de belangrijkste onderwerpen die beschreven zijn in het eerdergenoemde voorstel in het kader van Curriculum.nu (Ontwikkelteam Kunst & Cultuur Curriculum.nu, 2019). Daar is ook een meer specifieke uitwerking terug te vinden in de acht zogenaamde Grote Opdrachten:

1. Artistiek-creatief vermogen (maak- en denkstrategieën)
2. Artistieke expressie
3. Artistieke technieken en vaardigheden
4. Artistieke innovatie
5. Kunst- en cultuurhistorische contexten
6. Functies van kunst
7. Beleven van kunst
8. Tonen en delen van eigen werk

Op jonge leeftijd is in onze ogen een meer brede aanpak van kunst en cultuur gewenst, om geleidelijk aan steeds meer afzonderlijke disciplines gericht aan te bieden. De begrippen 'kunstzinnige oriëntatie' en 'muzische vorming' zoals die voor de leergebieden in respectievelijk Nederland en Vlaanderen gebruikt worden moeten hier in hun volle breedte en niet als losse verzameling van disciplines opgevat worden.

In de periode vanaf de geboorte tot aan de concreet operationele fase staat die brede ontwikkeling centraal, waarbij het gaat om klank, kleur, vorm en meer van de algemene aspecten van kunst en cultuur. In de concreet operationele fase, in de leeftijd van zeven tot twaalf jaar, kunnen geleidelijk aan de verschillende disciplines steeds meer geïntroduceerd worden, samen met de bijbehorende vakvaardigheden en activiteiten.

In deze eerste periode van ontwikkeling wordt de basis gelegd en richt cultuureducatie zich vooral op kennismaking met en opdoen van basisvaardigheden in de verschillende kunstdisciplines en uitingen. Dat gebeurt door uit te gaan van een brede vorming in cultuureducatie en zo bij te dragen aan de algemene vorming, aan de *Bildung*, en het verwerven van verschillende vaardigheden. Deze basis wordt gedragen door twee algemene pijlers:

- Een gedegen kennismaking met het artistiek-creatieve proces, het gemeenschappelijke deel van alle kunstdisciplines;
- Een uitgebreide introductie op de verschillende kunstdisciplines waarin basisvaardigheden in verschillende disciplines worden verworven. Deze kennismaking stelt kinderen in staat te kiezen voor verdieping in een of meer disciplines. Op deze manier leren zij al op jonge leeftijd hun interesse en aanleg te ontdekken en verder te ontwikkelen.

Daarnaast moeten kinderen in onze visie in staat gesteld worden ook op deze leeftijd al specifiek met één of meerdere kunstdisciplines aan de slag te gaan, vanwege aanleg, interesse, of vanuit het oogpunt van bredere vorming.

In de formeel operationele fase wordt er geleidelijk aan meer toegespitst op specifieke disciplines die de adolescent aanspreken, waarbij wel aandacht gegeven blijft worden aan andere disciplines en invalshoeken in een meer algemene culturele vorming. In de vroege adolescentie wordt de ontwikkellijn uit de eerste periode voortgezet. In de toepassing van het artistiek-creatieve proces staat de nadere verdieping en uitwerking in een beperkt aantal disciplines centraal. In deze periode kunnen de jonge adolescenten onderzoeken en ervaren wat hun mogelijkheden in verschillende disciplines zijn en op welke wijze zij daaraan vorm willen geven. Zo kunnen zij tot een verantwoorde keuze komen voor de rol die kunst en cultuur in hun leven zal spelen. Voor degenen die al in een vroegere fase met een bepaalde discipline van start gegaan zijn is dit vaak een periode van heroriëntatie, vaak in combinatie met de overgang naar het voortgezet onderwijs. Het is belangrijk om ook vanuit de kunstdiscipline aandacht en ruimte te geven aan deze herbezinning.

De periode van midden- en late adolescentie draait in onze ogen om verdieping en specialisatie in de kunstdisciplines en cultureel erfgoed. Het is belangrijk dat aparte disciplines aangeboden worden, met de mogelijkheid om ze op school met een examen af te sluiten. Dit geldt zowel voor

de huidige disciplines (tekenen, beeldende vorming, muziek, dans en theater) als voor nieuwe disciplines, zoals media en film. Ook cultureel erfgoed heeft hierin een volwaardige plek.

Omdat kunst en cultuur overal zijn en vervlochten zijn met allerlei facetten van de samenleving leent cultuureducatie zich ook goed voor verbinding met andere (kennis)domeinen en ontwikkelingsgebieden. Naast leren in en over kunst en cultuur, kan er ook geleerd worden via kunst en cultuur, waarbij elementen van cultuureducatie ingezet kunnen worden ter versterking, inspiratie en ondersteuning van andere gebieden. De samenhang met andere leergebieden kan gezocht worden in een onderlinge afstemming van twee of meer onderdelen, zoals bijvoorbeeld taal en muziek (Broekhof & Hoogeveen, 2020) of cultuureducatie en leesbevordering (Broekhof et al., 2023). Ook de verbinding met burgerschap (Crone, 2021) of de meer technische elementen - denk aan STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) of maakonderwijs (Neele et al., 2019) - is eenvoudig te maken, net als met digitale vaardigheden en geschiedenis of maatschappijleer (Neele et al., 2020).

1.5 Leeractiviteiten

Leeractiviteiten geven op hoofdlijnen weer op welke wijze geleerd wordt. Bij cultuureducatie ligt de nadruk meer op het proces om te komen tot een resultaat, dan op het eindresultaat zelf. Daarnaast gaat het zowel om zelf actief bezig te zijn met kunst en cultuur en hieraan betekenis te geven als om het meemaken van activiteiten van anderen, zowel leeftijdsgenoten, amateurs als professionals.

Dat betekent dat de leeractiviteiten deels bestaan uit het opdoen van vaardigheden en technieken, ontwerpen en uitvoeren, en deels uit het bezoeken van historische of actuele culturele uitingen, in contact komen met cultuurprofessionals en te leren en reflecteren over kunst en cultuur uit heden en verleden. Daarnaast is het belangrijk dat kunst en cultuur ook in context gezet worden, in de functies die zij kunnen hebben en in de relaties met andere onderwerpen, de maatschappij en de wereld. Door de integratie van onderwerpen en vak- of leergebieden in projecten of thema's worden kinderen in staat gesteld de samenhang te begrijpen tussen verschillende onderwerpen en de samenleving. Een goede integratie van vakgebieden vraagt overigens om een voldoende basis in de afzonderlijke gebieden en een goede afstemming van de leerdoelen en -inhouden.

Omdat niet iedere school of leeromgeving in de huidige situatie in staat is om alle kunstdisciplines aan te bieden zal schaalvergroting en samenwerking noodzakelijk zijn. Schaalvergroting staat daarbij niet gelijk aan grootschalige complexen, maar kan ook gevonden worden in het fysiek bijeenbrengen van kleinere units met gemeenschappelijke voorzieningen of deze units virtueel te bundelen met goed vervoer naar de gemeenschappelijke voorzieningen.

Op het gebied van het aanbieden van alle disciplines als examenvak in een regio kunnen scholen in het aanbod van hun examenvakken samenwerken, zodat er in iedere regio een totaalaanbod van cultuurvakken toegankelijk is. Voor minder gekozen examenvakken kunnen leerlingen van verschillende scholen bijeengebracht worden om zo een voldoende groepsgrootte te realiseren. Jongeren krijgen zo de kans om examen te doen in de vakken die zij tot op hoog niveau willen volgen, ook in uitvoerend opzicht. Een cultuurvak als examenvak draagt bij aan de voorbereiding op toekomstige beroepen of studies, al dan niet in een kunstvakrichting.

1.6 Docentrollen

Goede cultuureducatie vereist docenten die adequaat zijn opgeleid. Daarvoor is een passende set kennis en vaardigheden nodig, zowel op het gebied van het cultuurvak en de algemene positionering van cultuur, als op het gebied van pedagogiek en didactiek. Dat pleit voor de inzet van enerzijds kunstvakdocenten die in hun opleiding geschoold zijn in pedagogiek en didactiek, gericht op een bepaalde ontwikkelingsfase. Anderzijds dienen leerkrachten en pedagogisch medewerkers voldoende affiniteit en scholing te hebben op cultureel gebied. Dat betekent dat zij de verbinding met cultuur kunnen leggen bij onderwerpen, projecten en thematisch werken, en dat zij tot een goede afstemming met vakdocenten kunnen komen. Het is de vraag of zij geschoold moeten worden om zelf les te geven in de kunstvakken, of dat zij juist in hun opleidingen ervaringen en kennis op doen om de waarde van kunst en cultuur te herkennen en de verbinding van kunst en cultuur met de brede ontwikkeling en andere leerdoelen van kinderen.

Wanneer leerkracht, pedagogisch medewerker en vakdocent in goed samenspel samenwerken, zijn zij in staat om met (elementen van) kunst en cultuur aan de slag te gaan in relatie tot verschillende onderwerpen

en thema's. Onderzoek op dit gebied laat zien dat de leerkracht en kunst-docent een balans moeten zien te vinden tussen de uitdaging voor de leerlingen, hun eigen kennis en vaardigheden en de schoolcultuur (Van Meerkerk, z.d.). De leerkracht of pedagogisch medewerker draagt zorg voor de grote lijn en integratie, de vakdocent voor de kunst- en cultuurspecifieke lijn en inhoud. Goede coördinatie in de klas, de school en bij de samenwerking met de directe omgeving van de school is daarbij onontbeerlijk, bijvoorbeeld in de vorm van een binnenschoolse cultuurcoördinator in samenwerking met een buitenschoolse evenknie.

De veranderde rol en positie van kennis en vaardigheden in onze maatschappij vraagt om een andere rol van docenten. Zij veranderen van 'kennisdrager' naar 'kennispoort': zij begeleiden hun leerlingen in het vinden en duiden van de juiste kennis en informatie. Dat betekent niet dat kennis en vaardigheden van de docent op een vakgebied minder nodig zijn, maar richt zich juist op hoe zij deze kennis en vaardigheden overbrengen. Thematisch en projectmatig onderwijs geeft leerlingen de ruimte voor zelfsturing en de ontwikkeling van hun persoonlijkheid. Docenten vervullen hierbij de rol van begeleider en coach. Het is belangrijk dat zij hun leerlingen goed begeleiden en zorgen voor een stimulerende leeromgeving met ruimte voor experimenten. Het artistiek-creatieve onderzoek en proces, en de cultuurhistorische context kunnen hier een nadrukkelijker rol in vervullen.

1.7 Bronnen en materialen

Kunst en cultuur kent vele uitingsvormen en presentatiemogelijkheden. Het gebruikte materiaal, of dit nu het lichaam zelf, een instrument, apparaat of tastbare materiaal is, is cruciaal voor een goede ontwikkeling en toepassing van kunst en cultuur. Dat betekent dat ook de voorzieningen ingericht moeten zijn op deze vormen, waarbij gedacht moet worden aan ateliers, podia, studio's en repetitieruimtes. Een goede en brede introductie in en toepassing van cultuureducatie vraagt niet om hier een keuze in te maken of een afgeslankte vorm te gebruiken, maar om een breed en goed geutiliseerd aanbod.

Daarnaast moeten professionele uitingen en ervaringen ook gezien worden als bron voor de ontwikkeling van kinderen op het gebied van kunst en cultuur. Er moet dus ook ruimte en gelegenheid zijn om professionals te ontmoeten, in de eigen omgeving van de professional of in de leerom-

geving van het kind of de adolescent, op school of de opvang. Om dit mogelijk te maken zijn veel van de huidige scholen en kinderopvang te klein. Net als bij leeractiviteiten is opschaling daarom zinvol.

1.8 Groepsvormen

Hoewel de verschillende ontwikkelingsfasen door alle kinderen en adolescenten doorlopen worden, doen zij dit niet volgens een strak schema gekoppeld aan een specifieke leeftijd of volgorde. Wanneer we uitgaan van aansluiten op de ontwikkelingsfase waar een kind zich in bevindt, dan is het niet mogelijk uit te gaan van groepsvorming op basis van leeftijd. Ook zal niet ieder kind eenzelfde affiniteit of aanleg hebben met bepaalde vormen van kunst en cultuur, en zich daardoor juist sneller of minder snel ontwikkelen op dit gebied.

Om kinderen te prikkelen en stimuleren is het belangrijk aan te sluiten op hun ontwikkelingsniveau op het gebied van kunst en cultuur in algemene zin of bij een specifieke discipline. Omdat kunst en cultuur gericht zijn op communicatie en (groepen uit) de samenleving is het belangrijk groepen te vormen van een gelijk ontwikkelingsniveau. Hierdoor kunnen kinderen van en met elkaar leren, iets dat al vanaf jonge leeftijd belangrijk is. Individuele instructie staat dan in dienst van het behouden van de aansluiting van het individu in groepsverband of van het bevorderen van de ontwikkeling van de groep. Dat kan betekenen dat een kind dat wat achterblijft aanvullende aandacht krijgt om aangehaakt te blijven of een overstap te maken naar een andere ontwikkelingsgroep. Maar dat kan net zo goed gelden voor een kind dat een voorttrekkende rol in een groep heeft: door hem of haar de ruimte te geven om vorm te geven aan een snelle ontwikkeling en eventueel naar een andere groep te gaan.

Vanwege de aard van de verschillende disciplines en de manier waarop vaardigheden aangeleerd worden variëren groeps groottes, passend bij de gekozen activiteiten en disciplines. Uit het oogpunt van haalbaarheid en betaalbaarheid zal wel gekeken moeten worden naar een optimum, waarin de verschillende belangen goed tegen elkaar afgewogen zijn. Net als bij leeractiviteiten is opschaling hier zinvol, ook met het oog op het kunnen samenstellen van voldoende grote groepen van gelijk ontwikkelingsniveau.

Daarnaast is het belangrijk dat kinderen kennis nemen van elkaars uitingen en proces, en dat zij in staat gesteld worden om aan elkaar te presenteren. Dit kan zowel binnen de eigen ontwikkelingsgroepen maar juist ook aan andere ontwikkelingsgroepen. Voor groepen die nog minder ver zijn kan dit stimulerend werken, voor groepen die al verder zijn kan dit helpen bij het reflecteren op hun eigen proces en ontwikkeling. Door met elkaar in een groep toe te werken naar een presentatie of uitvoering stimuleert dit het zelfvertrouwen en de saamhorigheid.

1.9 Leeromgeving

Leren over en van kunst een cultuur gebeurt zowel in de eigen leeromgeving als in de omgeving van de cultuurprofessional, zoals een museum, theaterzaal of poppodium. Binnen de eigen leeromgeving is het belangrijk dat er geschikte ruimtes en voorzieningen zijn, en kinderen moeten in staat zijn zich te verplaatsen naar belangrijke plekken voor kunst en cultuur in de omgeving. Dit kan bijvoorbeeld cultureel erfgoed zijn als een kasteel of molen, maar ook een bibliotheek, galerie of dansstudio. Om dit in te kunnen zetten in de ontwikkeling van kinderen is dus allereerst een rijke culturele omgeving nodig met zowel amateurs als professionals, maar zijn er ook voorzieningen nodig om daar te kunnen komen of de rijke culturele omgeving binnen de leeromgeving aan te bieden.

Waar het de verantwoordelijkheid voor de cultuurrijke leeromgeving betreft spelen provincies en gemeenten een belangrijke rol. Kinderen en adolescenten moeten mogelijkheden hebben om een zo breed mogelijk palet aan disciplines en uitingen te volgen en ook perspectief hebben hoe zij hier als volwassene actief kunnen blijven participeren. En daarmee weer te kunnen zorgen voor een rijkere culturele omgeving in hun toekomstige thuissituatie.

1.10 Tijd

Op dit moment bestaat er geen wettelijk voorgeschreven lesurentabel, maar is er wel een minimumaantal aan schooluren vastgelegd gedurende de schoolloopbaan en zijn ook tijden en periodes aangewezen die wel of niet als onderwijstijd kunnen gelden. Lessen verzorgd in bijvoorbeeld

de zomervakantie gelden niet als onderwijstijd, ook al worden dezelfde inhoudend behandeld als in de maand september. Ook is de verplichting tot een vijfdaagse schoolweek en een evenwichtige spreiding van uren over de dag vastgelegd in de wet. Verder zijn basisscholen verplicht om een naschools aanbod te verzorgen wanneer ouders erom vragen. Maar in de voorschoolse- en buitenschoolse periode zijn verder geen tijden vastgelegd waarbinnen er mogelijkheden aangeboden moeten worden voor kinderopvang of jongerenbegeleiding. Alleen voor de voorschoolse educatie moet er sprake zijn van een aanbod van 16 uur in de week tot een totaal van 960 uur.

Hoewel het in eerste instantie lijkt alsof er weinig belemmeringen zijn om aan te sluiten op de ontwikkelingsfase en behoefte van kinderen en adolescenten, blijkt het in de praktijk moeilijk om onderwijstijd op een andere manier in te vullen om zo een passende gevarieerde leerdag aan de leerling aan te bieden. De belemmeringen om tot een goed aanbod te komen zijn de afgelopen jaren goed in kaart gebracht, en er zijn ook oplossingsrichtingen aangedragen voor de organisatiestructuur (Van Rozendaal et al., 2015) en flexibilisering van de onderwijstijd (Vereniging IKOOK, 2017). Het huidige systeem van een gelijke onderwijstijd maar een ongelijke leertijd buiten school versterkt de kansongelijkheid voor kinderen en adolescenten (Ploegman, 2023). Overigens geldt de belemmering door het schoolstelsel niet alleen voor het funderend onderwijs, maar ook voor het middelbaar beroepsonderwijs en hoger onderwijs (Lutters, 2021).

Om alle kinderen gelijke kansen te bieden zouden ontwikkelkansen die nu binnenschools en buitenschools aangeboden worden in onze ogen bijeengebracht moeten worden tot een geheel, waardoor 'buitenschoolse activiteiten' als een cultuurles, ook overdag, afwisselend met 'binnenschoolse activiteiten' aangeboden kunnen worden. Wij zien een leerdag voor ons waarin activiteiten die op dit moment als binnenschools en buitenschools georganiseerd worden, tijdens een dag afwisselend door elkaar heen aangeboden worden, zodat een integrale aanpak van leren en ontwikkelen mogelijk wordt en tevens gevarieerd kan worden in de aanwezigheid van de leerling. Zo kan er beter aangesloten worden op de behoefte vanuit de thuissituatie op het gebied van de af- en aanwezigheid van het kind. Daarbinnen kan gewerkt worden met een afwisseling van verplichte blokken en keuze-activiteiten. Daar hoort een structuur bij waarbij tenminste vijftig weken per jaar, tijdens de weekdays van zeven uur 's ochtends tot zeven uur 's avonds, kinderen en jongeren naar een voorziening kunnen om zich te ontwikkelen, te leren en te ontdekken, te ontspannen en elkaar te ontmoeten. De aanwezigheid van de

kinderen moet daarbij wel geflexibiliseerd worden, aangepast aan wat het kind nodig heeft en wat de gezinssituatie vraagt: bijvoorbeeld later beginnen op de dag, of eerder eindigen. Kortere vrije periodes die bijvoorbeeld meer in de winter plaatsvinden dan de zomer, omdat ouders bijvoorbeeld in de zomer meer werk hebben dan in de winter.

Dat dit mogelijk is blijkt uit de ervaringen die scholen opgedaan hebben die toestemming hebben gekregen om te experimenteren met schooltijden. Het blijkt ook uit de ervaringen van integrale kindcentra die tot een daadwerkelijke samensmelting van basisschool en kinderopvang zijn gekomen en die een gevarieerd programma aanboden, met andere rollen en verdelingen voor leerkrachten, vakdocenten en pedagogisch medewerkers.

1.11 Toetsing

Het laatste aspect van het curriculum gaat over de wijze van toetsing van de ontwikkeling van het kind of de adolescent. In de huidige situatie hebben we te maken met een verplicht pakket van doorstroomtoetsing aan het einde van het primair onderwijs en een centraal eindexamen aan het einde van het voortgezet onderwijs, genormeerde toetsen voor taal en rekenen, en leerlingvolgsystemen met tussentijdse toetsmomenten. Deze toetsen zijn veelal summatief, dat wil zeggen gericht op een eenmalig moment waarop het kind moet laten zien wat het kan en kent, en veel minder formatief, dat wil zeggen dat in beeld gebracht wordt welke ontwikkeling het kind doorgemaakt heeft en waar het nu staat in zijn ontwikkeling. Doordat de resultaten van deze toetsen gebruikt worden voor de beoordeling van de kwaliteit van de school, of de staat van het onderwijs (PISA-ranking), en zeer bepalend zijn voor de doorstroommogelijkheden van het kind gedurende en na het funderend onderwijs, wordt van alle kanten druk uitgeoefend op het summatieve resultaat. Dit vertaalt zich weer naar een houding binnen de school waarbij vooral geleerd wordt voor de toets ('teaching to the test') in plaats van gericht op de brede ontwikkeling van het kind en de adolescent. Een duidelijk voorbeeld is de grote aandacht in het laatste jaar van het voortgezet onderwijs voor het oefenen met oude examens. Ook de term 'examenjaar' die gebruikt wordt voor dat jaar geeft al aan dat het examen centraal staat en niet de ontwikkeling van de leerling.

Toetsing zou meer in dienst moeten staan van de ontwikkeling van het kind en passend moeten zijn bij de ontwikkelingsfase. Dat betekent dat er meer formatief getoetst zou moeten worden, en dat bijgehouden wordt hoe het kind zich ontwikkeld heeft in de afgelopen periode. Het vormt daarmee de basis voor de aanpak van een volgende periode, en heeft dus ook invloed op de manier waarop de begeleiding in de komende periode ingericht wordt. Differentiatie in niveaus en doorstroming kan op deze manier eenvoudiger geregeld worden. Een logisch gevolg hiervan is dat standaard toetsen en standaard beoordelingen voor de hele groep op gelijke momenten niet mogelijk is. Dat betekent overigens niet dat er geen standaard is waartegen de ontwikkeling en de behaalde resultaten afgezet kunnen worden. Het gaat om een andere systematiek, niet om een andere standaard. De rol van de docent om te beoordelen op welk niveau een leerling zich bevindt wordt daarmee veel belangrijker, zoals vergelijkbaar met het Finse systeem.

1.12 Een integrale leeromgeving

Wanneer we de bovenstaande aspecten van het curriculum bijeen brengen zien we dat dit om een andere inrichting vraagt van de wijze waarop we ouders ondersteuning bieden en kinderen en adolescenten begeleiding bieden in hun ontwikkeling. Door aan te sluiten op de ontwikkelingsfase, ontwikkelingsniveau en voorkeuren en interesses van kinderen bieden we hun de optimale kansen om zich te ontwikkelen. En door alle kinderen en adolescenten deze mogelijkheden te bieden zorgen we voor gelijkwaardige kansen voor iedereen. Dat geldt zowel voor de mogelijkheden op het gebied van kunst en cultuur, als voor de ontwikkelmogelijkheden op andere terreinen. Kunst en cultuur kunnen niet los gezien worden van de maatschappij, dat betekent ook dat het kennismaken met kunst en cultuur, en de ontwikkeling daarbinnen, niet los gezien kan worden van de brede context van samenleving en leersituaties, en dus niet los gezien kan worden van andere leergebieden. Dit leidt tot brede leerervaringen en daarmee tot beter leren (Van Heusden et al., 2016, p. 126).

Om optimaal een curriculum gericht op een brede ontwikkeling van ieder kind, ook op het gebied van kunst en cultuur, mogelijk te maken zullen we de huidige structuur van onderwijs en opvang moeten herzien. Dat vraagt om een integrale leer- en ontwikkelplek met activiteiten voor alle kinderen en adolescenten van nul tot achttien jaar. Deze plek is een

combinatie van het huidige funderend onderwijs, een deel van het mbo, de buitenschoolse opvang en buitenschoolse educatie. Kortom: een bundeling van de versnipperde inzet rond opgroeiende kinderen. Een dag bestaat in dat geval uit een combinatie van leren, spelen, experimenteren, ervaren en ontdekken. Zo ontstaat een combinatie van de huidige leergebieden, schoolvakken en projecten, buitenschoolse cultuureducatie, sport en spel, het sociale spel en de ontmoeting die kinderen en adolescenten in hun vrije tijd hebben. Spelen en leren, ontspanning en concentratie wisselen elkaar af, beter aansluitend op de behoefte en het natuurlijke ritme van kinderen en jongeren. Het begrip 'school' is hier eigenlijk niet meer van toepassing, we kunnen daarom beter spreken van een 'leeromgeving'.

De leeromgeving die wij voor ogen hebben biedt activiteiten en begeleiding van zeven uur 's ochtends tot zeven uur 's avonds, tenminste vijftig weken per jaar. Kinderen en ouders hebben de ruimte om keuzes te maken in aanvangstijd, duur en periode, met een verplicht minimum aan jaarlijkse aanwezigheid. Voor kinderen en adolescenten, (vak)docenten, pedagogisch medewerkers en andere professionals betekent dit een gevarieerdere dag. Verschillende professionals wisselen elkaar af tijdens een dag of periode om de zorg voor het onderwijs en de ontwikkeling van de leerlingen op zich te nemen. Zij doen dit in onderlinge afstemming op basis van hun eigen professionele kennis, vaardigheden en beschikbaarheid. Met ontwikkeldossiers en -plannen kunnen zij opgroeiende kinderen maximaal in hun ontwikkeling begeleiden, ondersteunen en monitoren. Uiteraard moet in duidelijke kaders voor verplichtingen en verantwoordelijkheden voor kinderen en professionals worden voorzien.

Met deze opzet wordt de huidige binnen- en buitenschoolse cultuureducatie voor de leeftijd van nul tot achttien jaar in één voorziening bijeengebracht als onderdeel van een integrale leer- en ontwikkelplaats. Daarmee wordt het voor alle kinderen al op jonge leeftijd mogelijk om groeps- en/of individuele lessen op het gebied van kunst en cultuur te volgen, en beperken de lesmogelijkheden zich niet meer tot de randen van de dag maar worden juist geïntegreerd in het hele dagprogramma. Tot de leeftijd van achttien jaar is het dan mogelijk dit aan te blijven bieden in deze brede context, wat onverlet laat dat het nog steeds mogelijk is voor kinderen en jongeren in deze leeftijd om mee te doen aan het verenigingsleven voor kunst en cultuur of op andere gebieden, of mee te doen aan projecten of bijeenkomsten. Juist door de flexibilisering van de dag en de aanwezigheid op een dag kunnen keuzes beter gemaakt worden en ontstaan er meer mogelijkheden voor deelname, niet alleen meer 's avonds of aan het einde van de dag, maar ook overdag.

De mogelijkheid tot kennismaking, ontwikkeling en verdieping met cultuur is binnen een integrale leeromgeving gelijk voor ieder kind. Door het integrale curriculum en de integrale dagindeling is een bezoek aan of van culturele activiteiten vanzelfsprekend en makkelijk in te passen. Culturele instellingen kunnen zo beter een bijdrage leveren aan de culturele ontwikkeling en ook de culturele expertise en achtergrond van ouders kan hierbij waar mogelijk ingezet worden.

Het bieden van gelijke kansen aan alle kinderen en jongeren, ook op het gebied van kunst- en cultuur, wil niet zeggen dat ieder kind ook exact hetzelfde programma dient te volgen. Het aansluiten op de ontwikkelingsfase, ontwikkelmogelijkheden en op de interesses betekent juist dat er keuzes gemaakt worden in aanbod en begeleiding. Deze keuzes kunnen gemaakt worden door de ouders en het kind op het niveau van activiteiten, maar ook op basis van een specifiek profiel of aanbod van de leeromgeving. Dat neemt niet weg dat er een brede basis is die bij alle leeromgevingen aangeboden dient te worden.

Om alle faciliteiten en mogelijkheden te kunnen bieden is de huidige schaal van het onderwijs en de opvang vaak te klein. Dat geldt niet alleen voor de vereisten aan gebouwen en de betaalbaarheid van voorzieningen, maar ook voor de mogelijkheden om te komen tot dynamische groepen die aansluiten bij de ontwikkeling en mogelijkheden van een kind en jongere gedurende zijn periode van opgroeien. Want aansluiten bij de ontwikkelingsfase van een kind en jongere betekent weliswaar meer aandacht voor de individuele ontwikkeling, maar staat zeker niet gelijk aan individueel onderwijs. Juist het (leren) functioneren in groepen van verschillende omvang en samenstelling vormt een belangrijk deel van de ontwikkeling.

Een veranderde opzet van de leeromgeving vraagt ook om een andere kijk op huisvesting en voorzieningen en de schaal daarvan. Huidige scholen en voorzieningen zullen meer samen moeten werken en meer samengebracht worden. Dit kan fysiek zijn, door instellingen samen te brengen in een bepaald gebied, met bijvoorbeeld kleine, intieme locaties voor verschillende groepen kinderen. Maar het kan ook virtueel zijn, doordat locaties met elkaar samenwerken en zorg dragen voor onderling vervoer.

Wanneer er gekozen wordt voor één locatie kunnen de kinderen gebracht worden met een bus, met vaste opstap- en afzetpunten in de wijk, maar kunnen ook door hun ouders gebracht en gehaald worden of zelf gaan op latere leeftijd. Warme maaltijden worden op school verstrekt, net als een ontbijt voor kinderen die daarvoor kiezen.

Een integrale leeromgeving biedt amateurs of professionals de mogelijkheid om activiteiten, voorstellingen of presentaties te verzorgen als integraal onderdeel van het ontwikkeltraject dat kinderen en jongeren doormaken. Daarnaast zorgt de integrale dagindeling ervoor dat er ruimte ontstaat voor groepen om culturele activiteiten te ondernemen. Op deze manier weerspiegelt de integrale aanpak in het onderwijs van de toekomst zich ook in de fysieke inrichting van de school en zijn omgeving. Na zeven uur 's avonds zouden de faciliteiten dan ook gebruikt kunnen worden voor en door volwassenen om zelf actief aan de slag te gaan met kunst en cultuur, of met andere activiteiten als sport, techniek of natuur.

1.13 Toekomstbeelden

Om een indruk te geven hoe onze visie er uit kan zien volgen hierna twee beschrijvingen van een dag van een kind of adolescent:

Toekomstbeeld 1: de dag van een kind

Om zeven uur 's ochtends maakt zijn moeder Bram wakker om hem klaar te maken voor zijn dag op het integrale kindcentrum (IKC). De negenjarige jongen kleedt zich snel aan zodat hij kan ontbijten. Moeder loopt met Bram naar de plaats waar de speciale bus stopt om alle kinderen uit de buurt naar het IKC te brengen. In de bus zit ook Zoë, die net zo oud is maar naar een ander IKC gaat. Hun IKC's staat samen met andere IKC's op een grote campus in een groene omgeving even verderop.

Op het speelplein ziet Bram zijn vriendjes Max en Mohammed, die met een andere bus gekomen zijn. 'Wat gaan we vandaag doen?' vraagt hij aan de andere twee. 'Ehm, voetballen?' Dat lijkt ze een goed idee. Maar de juf heeft andere plannen vandaag. Wanneer de kinderen om acht uur in het IKC zijn, hebben ze weliswaar rustig de tijd om tot een uurtje of negen te spelen en te voetballen, maar dan begint de les, met schrijven, taal en interactiefrekenen. Om elf uur is het weer tijd voor samen spelen en gaan een paar kinderen naar de muziek- of sportles die zij graag willen volgen. Bram neemt zijn trompet mee voor zijn muziekles. Tussen de middag is er voor iedereen een maaltijd.

Na de lunch werken de leerlingen in groepjes aan het project 'Waar kom ik vandaan?' De kinderen verzamelen afbeeldingen op internet van de plaatsen waar hun ouders en grootouders vandaan komen en zoeken op hoe ze toen leefden. Iedereen heeft een voorwerp meegenomen van opa of oma dat voor hen belangrijk is geweest in hun leven. Ze besteden veel aandacht aan de vormgeving van het werkstuk, dat ze presenteren met een zelfgemaakt toneelstukje of gedicht. Zo leren ze ook veel over de plaatsen en landen waar de ouders en grootouders van klasgenoten hebben geleefd en wat er in die tijd allemaal gebeurde.

'Wat heeft jouw opa een rare soepjurk aan,' lacht Bram als hij een foto van de opa van Mohammed ziet. 'Ha, moet je die van jou zien, met die rare lange haren en bloemen in zijn haar. Dat is nog veel gekker,' vindt Mohammed, die niet kan geloven dat de opa van Bram er echt zo bijgelopen heeft.

Nadat de leerlingen aan het project hebben gewerkt, is het tijd voor een volgende activiteit op de grote campus: sporten in de hal of op het sportveld, of kunstlessen volgen in het cultuurcentrum. Leerlingen van verschillende leeftijden kiezen voor de sport of het kunstvak van hun keuze. Oudere leerlingen of leerlingen met veel talent helpen de jongere leerlingen. Aan het einde van de middag brengt de bus de kinderen weer naar huis. Zoë is al eerder naar huis gegaan, omdat haar ouders die middag vrij hadden genomen met haar.

'Hoe was je dag vandaag?' vraagt moeder als Bram om zes uur uit de bus springt. 'O, net als anders,' zegt Bram, 'Ik heb lekker gespeeld en de opa van Mohammed in een soepjurk gezien.' Moeder glimlacht en pakt zijn hand vast terwijl ze naar huis lopen voor het avondeten. Na het eten gaat Bram nog naar de repetitie van het jeugdorkest van de fanfare en niet te laat naar bed. Morgen is er tenslotte weer een dag.

Toekomstbeeld 2: de dag van een adolescent

Vandaag is de eerste dag in het nieuwe jaar dat Izaira weer naar school gaat. Kleine ademwolkjes geven aan hoe koud het is en Izaira rilt in haar nieuwe jas. Sinds de bevorderingsronde in december zit ze in een ander gebouw dan haar beste vriendinnen Sara en Meike. Zij zijn naar de praktische stroom gegaan en Izaira gaat naar de theoretische stroom. Alle drie zijn ze kort voor de jaarwisseling 15 geworden. Ze hebben dat nog samen gevierd; een soort van verjaardags- en afscheidsfeestje in één.

Izaira weet nog niet wat ze wil gaan doen later. Verder studeren ja, maar naar een hogeschool of universiteit? En welke richting dan? Ze heeft nog genoeg tijd om zich te oriënteren. De afgelopen jaren is haar wel duidelijk geworden welke vakgebieden haar het beste liggen. Een beetje kunstzinnig, maar toch ook de exacte richting. Dat maakt het allemaal wel wat moeilijker om straks te kiezen. Nee, dan Hassan, haar oudere broer. Die had het veel makkelijker om te kiezen: heel erg talig, exacte vakken waren aan hem niet besteed. Hij studeert nu Nederlands aan de Universiteit Utrecht.

Altijd spannend, zo'n eerste dag in een nieuwe periode. De groepen voor de verschillende projecten zijn veranderd op basis van de individuele doorstroming en keuzes. En de splitsing in de praktische stroom en de theoretische stroom maakt het allemaal nog anders.

Izaira begint de dag met dans, een van de kunstvakken waarin ze examen wil doen. Na dans doet ze een project over de stadsinrichting van Parijs, een combinatie van Frans, wiskunde, natuurkunde, geschiedenis en aardrijkskunde. Gelukkig mag zij de Franse taalonderdelen laten zitten omdat zij niet voor Frans als examenvak heeft gekozen. Die taal ligt haar helemaal niet. Engels is veel leuker, vooral ook omdat ze in haar eigen tempo aan de grammatica kan werken én omdat ze over drie maanden naar Londen gaat voor een uitwisselingsproject.

Nu eerst maar eens lekker gaan dansen en goed wakker worden. Izaira doet de deur van de kleedkamer open en kleedt zich snel om. Na de begroeting van haar vriendinnen met de beste wensen voor het nieuwe jaar opent ze de deur naar het danslokaal waar de muziek haar al tegemoet komt...

Literatuurlijst

BBC News. (2018, 9 oktober). *The school beating the odds with music*. [Video]. YouTube. Geraadpleegd op 6 maart 2024, van <https://www.youtube.com/watch?v=rJDabEvbl6M>

Biesta, G. (2017a). *Door kunst onderwezen willen worden*. ArtEZ Press.

Biesta, G. (2017b). *Persoonsvorming in het onderwijs: socialisatie of subjectificatie?* SLO.

Broekhof, K., & Hoogeveen, K. (2020). *Combinaties Muziek en Taal. Praktijkvoorbeelden in het basis-/lager onderwijs en op de lerarenopleidingen in Nederland en Vlaanderen*. Sardes.

Broekhof, K., Hoogeveen, K., Waaijer, C., & Wierdsma, I. (2023). *Werken met verhalen. Inspirerende combinaties van leesbevordering en cultuureducatie*. LKCA/Stichting Lezen.

Crone, M. (2021). *Transformatief beeldend kunstonderwijs. Kunstonderwijs ter bevordering van persoonsvorming*. Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten.

Lutters, J. (2021). *No university. A creative turn in higher education*. ArtEZ Press.

Neele, A., Beckmann, G., Kommers, M.-J., & Van Meerkerk, E. (Eds.). (2020). Erfgoededucatie en de omgang met emoties. *Cultuur+Educatie 19(55)*.

Neele, A., Kommers, M.-J., Van Meerkerk, E., & De Vugt, A. (Eds.). (2019). ArtsSciences als vakoverstijgend leergebied. *Cultuur+Educatie 18(51)*.

Ontwikkelteam Kunst & Cultuur Curriculum.nu. (2019). *Leergebied Kunst en Cultuur. Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Kunst & Cultuur*. Curriculum.nu.

Ploegman, M. (2023). *Kansengelijkheid een kwestie van tijd. Hoe keuzes kansen vergroten*. OMJS.

SLO. (2024, 4 januari). *Het curriculaire spinnenweb: het leerplan*.
<https://www.slo.nl/thema/vakspecifieke-thema/kunst-cultuur/leerplankader-kunstzinnige-orientatie/handreiking-schoolleiders/curriculaire-spinnenweb>

Van den Akker, J. (2003). Curriculum perspectives: An introduction. In J. J. H. van den Akker, W. A. J. M. Kuiper, & U. Hameyer (Eds.) *Curriculum landscapes and trends* (pp. 1-10). Kluwer Academic Publishers.

Van den Eijnden, J., Aarts, R., Bomhof, G., De Bonth-Vromans, C., Meewis, V., Van Miert, M., & Smit, H. (2015). *Cultuureducatie binnenstebuiten. Verbinding van cultuuronderwijs op school met de culturele omgeving*. LKCA

Van Heusden, B., Rass, A., & Tans, J. (2016). *Cultuur2. Basis voor cultuuronderwijs*. Van Gorcum.

Van Meerkerk, E. (z.d.). *Een woordenboek voor samenwerking tussen leerkracht en kunstdocent. Het programma Cultuureducatie met Kwaliteit 2017-2020*. Cultuur Oost.

Van Rozendaal, G., Doornenbal, J., Duin, A., Zoontjes, P., Laseur, S., Streefkerk, J., De Wit, G., Schilder, A., Banis, P., De Pous, M., Wieland, L., Peeters, R., & Bashara, S. (2015). *Kindcentra 2020, een realistisch perspectief*. Kindcentra 2000.

Vereniging IKOOK. (2017). *Maatwerk in onderwijs(tijden). Een handreiking*.

Wiersma, D. (2022b). *Toezegging debat curriculum funderend onderwijs 6 april jl*. Ministerie van OCW.

Colofon

Nieuwe Fundamenten voor Cultuureducatie

Auteur

Ronald Kox

Tekstredactie

Moniek Zuidema

Ontwerp en opmaak

Taluut Ontwerp

Met dank aan

Daniëlle Baas – BMK
Edien Lammers, Fianne Konings,
Astrid Rass – VCPS
Fenna van Hout – VNG
Gijs van Rozendaal, Joke Tillemans –
Pact voor Kindcentra
Jan van den Eijnden, Karin van Dijk,
Marian van Miert, Piet Roorda,
Petra Faber en Leontine Herschoe –
LKCA
Jeroen Lutters - ArtEZ
Karin Hoogeveen – Sardes
Lode Vermeersch – HIVA – KU Leuven
Pauline Verhallen – Cultuurschakel
Peter Pot – Stichting Kunst & Cultuur
Richard Smolenaers - Mocca

Uitgever

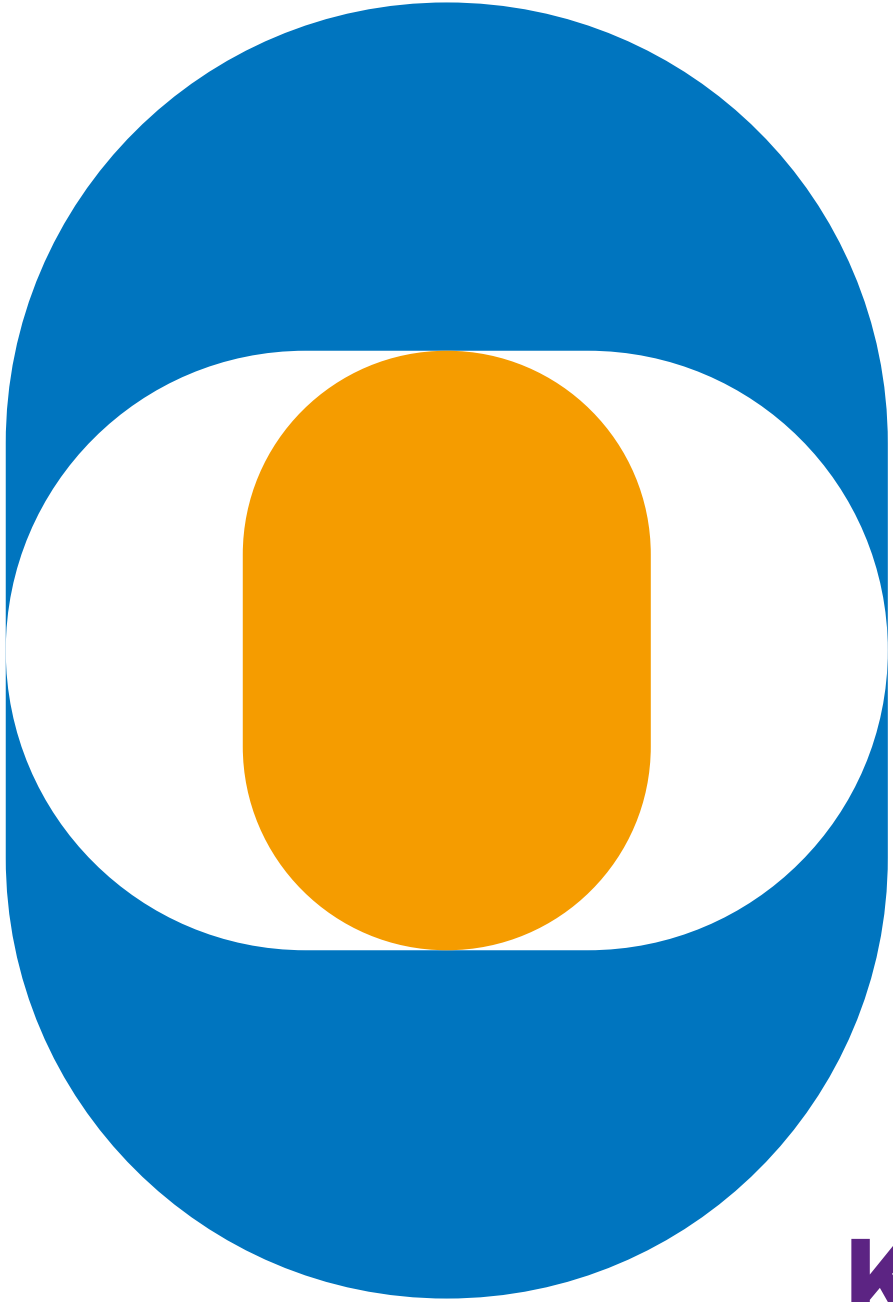
Landelijk Kenniscentrum
Cultuureducatie en Amateurkunst
(LKCA)
Lange Viestraat 365
Postbus 452
3500 AL Utrecht
030 711 51 00
info@lkca.nl
www.lkca.nl

LKCA wil ervoor zorgen dat iedereen goede cultuureducatie krijgt (op school én in de vrije tijd) en dat iedereen kan meedoen aan culturele activiteiten.

LKCA probeert publicaties zo toegankelijk mogelijk aan te bieden. Neem contact met ons op bij ontoegankelijke informatie via: info@lkca.nl

ISBN 978-90-6997-172-8

© LKCA Utrecht, 2024

**K^L
A^C**